

Ю. В. Ларін

Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

Спадковість традицій у ранній бароковій прозі: Львівське братство і Захарія Копистенський

Ларін Ю. В. Спадковість традицій у ранній бароковій прозі: Львівське братство і Захарія Копистенський. У статті розглядаються можливі шляхи перейняття Захарієм Копистенським львівського братського досвіду. Автор припускає, що львівська традиція увійшла в літературну практику письменника кількома шляхами. По-перше, через уніфіковані курси риторики, засновані на трактатах Аристотеля, Цицерона, Горация, Квінтіліана. По-друге, під час особистих контактів із носіями львівської братської традиції. Третім посередником між львівським братським досвідом і письменницькою творчістю полеміста був літературний і громадсько-політичний контекст, у якому жив і працював Захарія Копистенський. Автор робить висновок, що полеміст, розвиваючи нову київську книжну традицію, одночасно наслідував і підніс львівський братський досвід.

Ключові слова: *Львівське братство, бароко, полеміка, авторський досвід, риторика, книгодрукування.*

Ларин Ю. В. Наследование традиций в ранней прозе барокко: Львовское братство и Захария Копыстенский. В статье рассматриваются возможные пути перенимания львовского братского опыта Захарием Копыстенским. Автор предполагает, что львовская традиция вошла в литературную практику писателя несколькими путями. Во-первых, через унифицированные курсы риторики, основанные на трактатах Аристотеля, Цицерона, Горация, Квинтилиана. Во-вторых, во время личных контактов с носителями львовской братской традиции. Третьим посредником между львовским братским опытом и писательской практикой полемиста был литературный и общественно-политический контекст, в котором Захария Копыстенский непосредственно жил и работал. Автор делает вывод, что Захария Копыстенский, развивая новую киевскую книжную традицию, одновременно наследовал львовский братский опыт.

Ключевые слова: *Львовское братство, барокко, полемика, авторский опыт, риторика, книгопечатание.*

Larin Y. V. Inheritance of tradition in early baroque prose: Lvovian brotherhood and Zakharia Kopystensky. The present article provides an analysis of the possible ways of adoption of Lviv brotherhood experience by Zakharia Kopystensky. The author asserts that the Lvovian tradition became the part of writer's literary practice in different ways. First of all it took place through unified rhetoric courses, which grounded on Aristotle's, Cicero's, Horace's and Quintilianus's treatises. In the second place it happened during private contacts with bearers of the Lviv brotherhood tradition. Literary and socio-political context, Zakharia Kopystensky had to live and work, also conveyed the Lviv brotherhood experience onto writer's practice. The author concludes that Zakharia Kopystensky developed the new Kievian bookish tradition and in the same time experience of the Lviv brotherhood.

Keywords: *Lvovian brotherhood, baroque, polemics, author's experience, rhetoric, book printing.*

Про значення Львівського Успенського братства в кінці XVI – на початку XVII століття для розвитку українського шкільництва, друкарства та громадської думки написано багато досліджень. Зокрема, історію братства, його структуру та діяльність докладно дослідили К. Харлампович, Д. Зубрицький [7], Я. Ісаєвич [8; 9; 10], про видавничу й освітню діяльність львівської ставропігії писали І. Крип'якевич, Я. Запаско [6], В. Шевчук [21; 22], громадську роботу львівських братчиків студіювали І. Франко [19; 20], М. Грушевський [3], Б. Гудзяк [4] та інші. На сьогодні видані збірники документальних матеріалів про діяльність братських організацій в Україні [13].

У контексті Львівського братства дослідники часто згадують про громадську та письменницьку практику великої кількості українських учених, богословів, видавців, полемістів. Одноголосно науковці відзначають відчутний вплив Львівської ставропігії як одного з першоджерел східнослов'янської школи на острозький, київський, луцький, віленський та інші осередки братського навчання, на тематику, методи та засоби художньої творчості тогочасних письменників. У згаданих роботах дослідники зауважують схожість художніх прийомів і тематики творів Стефана Зизанія, Памви Беринди, Сильвестра Косова, Кирила Транквіліона-Ставро-

вещького, які безпосередньо навчалися або вчителювали у Львові. Зважаючи на це, на нашу думку, обґрунтованою є спроба знайти свідчення львівських братських впливів на практику письменників, безпосередня причетність яких до Львівського братства не доведена. У цьому контексті, зокрема, необхідно згадати про київського полеміста та видавця Захарію Копистенського.

У біографії Захарії Копистенського, реконструйованій у працях В. Завитневича, С. Голубєва, М. Грушевського [3], І. Франка [19; 20], І. Мицька [12], Є. Пшеничного [15], В. Полєка [14] та інших, згадується про особисті контакти, які він мав із носіями львівської братської традиції, про його освіту.

В. Шевчук, вважає, що початкову освіту Захарія Копистенський здобув вдома та у школі, заснованій його дядьком, єпископом Михайлом Копистенським, у Перемишлі, а потім навчався у школі Львівського Успенського братства [21]. Б. Струмінський припускає, що майбутній полеміст також навчався в Німеччині [23]. Захарія Копистенський, судячи з його власних риторично злагоджених творів, був добре обізнаний із теорією та практикою красномовства, діалектикою та основами богослов'я, які тоді, як відомо, викладалися у Львівській школі [8].

На жаль, не збереглося жодного авторського курсу риторики, який викладався у Львівській братській школі в кінці XVI – на початку XVII століть. Але Я. Ісаєвич, посиляючись на зроблений Е. Ружицьким підрахунок книг із 72 львівських книгозбірень, що існували в період 1551–1700 рр., наводить цікаві відомості: найбільше у міських бібліотеках цього часу було якраз творів Цицерона (157 книг), Аристотеля (90 книг) та Вергілія (44 книги) [11:186–188]. Зважаючи на наявність цих видань у книгозбірнях більшості освічених львів'ян того часу, можна припустити, що вони використовувалися як шкільні.

У «Книзі о вірі єдиной» зустрічається величезна кількість риторичних фігур і тропів. Крім того, трактат вражає послідовністю, науковістю та злагодженою структурою. Риторично твір побудований у повній відповідності до цицеронівських та аристотелевських зразків. Так, у центрі уваги автора знаходиться конкретний предмет – члени християнського символу віри. «Книга о вірі єдиной» має яскраво виражені ознаки судового та дорадчого жанру. Публічний моральний образ промовця не відзначається оригінальністю та відповідає традиційним ораторським канонам. Основними рисами вдачі промовця є до-

брозичливість, відповідальність, надійність, серйозність, упевненість у власних силах і разом із тим іронічність, подекуди агресивність. Вдача оратора «Книги о вірі єдиной» зумовлена двома суспільно-культурними чинниками – релігійним та літературним, кожен з яких вніс до морального образу оповідача певні риси.

Відчутні особливості має спектр пристрастей твору: вони збуджуються поступово, посилюючись від початку твору. Страх – головна пристрасть «Книги о вірі єдиной». Він породжує інші емоційні реакції слухачів: повагу, покірність, смирення тощо. Письменник постійно наголошує на відповідальності, яку доведеться нести протестантам за зміну ортодоксального символу віри, на невідворотності та близькості кари.

У творі наявні всі різновиди доказів: за формою міркування (силогізм, ентимема, епіхерема, дилема, сорит, колекція аргументів) і за походженням (приклад, індукція, особистий аргумент). Найпоширенішим із них є приклад: «В Пѣрвомъ свѣдѣнїи по Хрѣсту, Іакоже Апѣлъ, хвалѣ въздавалѣ Прѣтѣи Трѣи тѣми словѣ: Слѣва ѿца и снѣ и свѣтѣ дѣхѣ, єдинѣи Прѣтѣи, и нераздѣлимѣ Трѣи» [1:кї]; силогізм: «Да вси чтѣтъ снѣ, ꙗкоже чтѣтъ ѿца. ꙗ котѣрый не чтѣтъ снѣ, не чтѣтъ и ѿца послѣдшаго ѿго» [1:кѣ]. Приклад та силогізм уживаються автором у тих місцях, де потрібно максимально зрозуміло донести до читача зміст відповідного положення християнського символу віри. Ентимема, епіхерема й сорит представлені у творі меншою мірою, що зумовлено серйозністю теми та мети трактату. Дилема – один із найбільш прийнятних доказів для ведення полеміки, оскільки за допомогою нього авторові вдається безпосередньо зіставити й порівняти засновки доказів учасників дискусії та зробити більш-менш очевидний висновок: «Бо ꙗли бы писано было, то бымы ѿто(м) мѣвили, ꙗле што не писано, не смѣе(м)» [1:кѡ]. Найвагомішим доказом є колекція аргументів. Вона охоплює кожен конкретний розділ твору та відповідним чином модифікує його просторову структуру. У цілому «Книга о вірі єдиной» становить колекцію колекцій аргументів. Цей спосіб організації доказового матеріалу є найскладнішим, проте найпереконливішим. Колекція аргументів утворюється за відомою схемою, але це не зменшує її переконливості. У цілому аргументи «Книги

о вірі єдиной» більшою мірою власне риторичні, аніж логічні.

Структура риторичної елокуції «Книги о вірі єдиной» також відповідає традиційним канонам красномовства. У творі Захарії Копистенського репрезентована велика кількість розроблених на той час стилістичних засобів. Фігури слів представлені трьома типами: фігури додавання (гемінація, поліпто-та, анафора), фігури віднімання (еліпсис, асиндетон) та фігури розміщення (гомоптон, гомотелевтон, аналітон, хіазм). Найчастіше автор використовує фігури додавання, зокрема гемінацію: «ДѢВѢМЪ ИИШАА ЕСТЬ ПЕРѢОНА ОЦѢКАА, А ИИШАА БНѢКАА, ИИШАА ДѢХА БѢГО» [1:к]. Усі фігури слів уточнюють зміст сказаного за допомогою акцентування на лексемі, котра являє собою смислову основу фрази.

Наявні три різновиди фігур думки. По-перше, ті, які встановлюють контакт зі слухачем, наприклад, апострофа: «*С* ГЛАВІЧЕ, И ДѢХА БѢА СѢБѢ НЕ МАЮЧИИ БРЕТІЧЕ. ГДЕ ТИ РОЗВѢМЪ, И РОСТРОПНОСТЬ РО(З)ВѢДѢ» [1:кн]. Такі стилістичні засоби знімають відстань між автором і адресатом та діалогізують мовлення. По-друге, у тексті «Книги о вірі єдиной» є фігури думки, що уточнюють позицію оратора і його ставлення до предмета промови, наприклад, евфонезис: «СЛАВА ОЦѢ И БНѢ И БѢМЪ ДѢХЪ, ЕДИНОИ ПРѢТОИ, И НЕРАЗДѢЛИМОИ ТРѢЦИ» [1:кн]. І, по-третє, фігури, котрі визначають зміст об'єкта комунікації, наприклад епексегезис: «УБѢЮДѢ БѢТРИ МѢЧАА БѢ РѢКАХЪ ВАШИХЪ ДЕРЖАЧИ, ТѢБѢ ЕТАРѢГО И НѢКОГО ЗѢКОНЪ ПІСМА» [1:передмова]. Фігури думки формують смисловий зміст твору. Вони являють собою основу аргументації та ядро процесу переконання.

Усі стилістичні засоби в тексті репрезентовані у вигляді монофігур та комплексів фігур. Найпопулярнішою монофігурою є етопея: «ДАВІД ЦАРСТВУЮЧИИ ПРѢКЪ МОБИТЪ» [1:к]. Це зумовлюється тим, що ораторський виступ має бути підкріплений словами авторитетних у релігійних колах осіб, щоб видаватися переконливішим.

У кількісному співвідношенні монофігур і комплексів стилістичних засобів переважають останні.

Усі багатокomпонентні фігури поділяються на двочленні та полічленні. Деякі компле-

кси є своєрідними монофігурами, оскільки автор вводить до тексту одну, а інша виникає автоматично. Стилістичний ефект від їх поєднання стає більш виразним, виникають певні додаткові конотації.

Комплексні фігури «Книги о вірі єдиной» являють собою реалізацію риторичного прийому ампліфікації. Стилістичний ефект від комплексу фігур є більшим за суму стилістичних ефектів його складників. Полічленні засоби художнього увиразнення мовлення є ситуативними, нешаблонними, утвореними креативними зусиллями автора полемічного трактату. Розташування розділів «Книги о вірі єдиной», наявність передмови та післямови свідчить про канонічність риторичної диспозиції твору.

Таким чином, зважаючи на чітку й традиційну риторичну структуру твору Захарії Копистенського «Книга о вірі єдиной» беззаперечним стає той факт, що письменник був знайомий із красномовством, яке в той час викладалося в братських школах України.

Якщо навіть відкинути можливість навчання Захарії Копистенського у Львівській братській школі, то беззаперечним є факт його перебування з 1616 року в Києві, де він мав безпосередні контакти зі знайомими діячами львівського культурного гуртка.

Відомо, що Іов Борецький викладав у Львові та Києві латину й грецьку мову. Зі сторінок «Книги о вірі єдиной» видно, що Захарія Копистенський використовує не тільки слов'янські, але також грецькі (Кирило Єрусалимський [1:ї], [1:кн], Ігнатій Богоносець [1:ї], Григорій Чудотворець [1:ї], Григорій Назарянський [1:кк] та інші) й латинські (Юстиніан [1:ї], Амвросій Медіоланський [1:рн] та інші) джерела. Цілком імовірно, що саме Іов Борецький був учителем латини й грецької мови у Захарії Копистенського.

Працюючи в Києві викладачем братської школи, Захарія Копистенський продовжив співробітництво з Іовом Борецьким, який свого часу був ректором Львівської, а на той момент Київської братської школи. Більш досвідчений і обізнаний у справах освіти Іов Борецький напевне переніс на київський ґрунт львівські шкільні програми та курси викладання, із якими, відповідно до своїх посадових обов'язків, повинен був ознайомитися й Захарія Копистенський.

Із 1616 року Захарія Копистенський працював у Лаврській друкарні разом із Памвом Бериндою, який починав свою друкарську

кар'єру зі Ставропігійського Успенського братства. За час роботи Захарії Копистенського у друкарні Києво-Печерської Лаври видаються «Слова на латинов» Максима Грека (1620), «Номоканон» (1620), «Служебник» (1620), «Вѣршѣ на жалосный погреб зацного рыцера Петра Конашевича Сагайдачного» Касіяна Саковича (1622), «Псалтир» (1624), «Акафисти пречистій Богородиці й Ісусу славному» (1625), «Акафист успінню Богородиці» (1625), «Часослов» (1625), «Лексикон славенороскій» Памви Беринди (1627); книги з його власними теологічними та морально-дидактичними передмовами: «Часослов» (1616), «Анфологiон» (1619), «Бесіди на 14 посланій апостола Павла» (1623) і «Бесіди на діяння святих апостолів» (1624) Іоана Золотоустого, «Номоканон, сиріч законоправи́льник» (1624), «Толкованіє на Апокаліпсис» архієпископа Андрія (1625), «Тріодь пісна» (1627), а також три власні твори – «Книга о вірі єдиной» (1619–1620), «Казанье на честном погребѣ Елісеа в ієрохимонасех Евфіміа Плетенецкого» (1625) та «Оміліа албо казанье на роковую память Елісеа Плетенецкого» (1625). Очевидною є технічна схожість деяких із цих видань із виданнями львівськими, до яких мав відношення Памво Беринда [6]. Таким чином, можна стверджувати, що Захарія Копистенський використовував його львівський друкарський досвід.

Відомо, що з бібліотеки Львівського братства Єлісеєві Плетенецькому для видання двох томів творів Іоана Золотоустого позичалися книги (зокрема «Иже въ святыхъ Отца нашего Іоанна Златоустаго Бесѣда о воспитаніи чадъ», 1609; «Книга о священствѣ», 1614) [9]. Ці книги, за свідченням М. Возняка, були також передані Памві Беринді для продажу [2]. У свою чергу Лаврська друкарня видала «Бесіди на 14 посланій апостола Павла» (1623) і «Бесіди на діяння святих апостолів» (1624) із передмовами Захарії Копистенського. Безумовно, він був знайомий із позиченими виданнями та вивчав їх. Очевидно, що Захарія Копистенський відмінно знав твори богослова, чим і пояснюється те, що чи не найбільшу кількість цитат у його «Книги о вірі єдиной» становлять саме витяги з творів Іоана Золотоустого: «Ѧа всѣ чѣѣтъхъ Сѣа, ѡкоже чѣѣтъхъ Ѣѡѡа. ѡ котѡрый не чѣѣтъхъ Сѣа, нечѣѣтъхъ ѡ Ѣѡѡа послѣаѡшаго ѡго» [1:ѡѡ] та інші.

Необхідно згадати про громадську роботу Захарії Копистенського. Як стверджує Я. Ісає-

вич, Захарія Копистенський, Тарасій Земка, Іезекиїль Курцевич були засновниками Київського Богоявленського братства [9]. Для розробки статуту братства, очевидно, вони взяли за зразок статут Львівського братства. Але очолювали Успенське братство міщани, а Богоявленське – духівництво. Пояснити це може цікавий факт із біографії родини Захарії Копистенського. Його дядько, перемиський єпископ Михайло Копистенський, і більшість парафіяльного духовенства, як стверджує Я. Ісаєвич, конфліктували з керівництвом Львівського братства [8]. Причиною погіршення взаємин була боротьба за вплив на духівництво. Можна припустити, що Захарія Копистенський усвідомлював небезпеку прихованих реформаційних тенденцій і, розробляючи статут Богоявленського братства, зробив усе можливе, щоб віддати керівництво цією громадською організацією саме духівництву.

Також очевидно, що реформаційний ухил Львівського братства був врахований усіма без винятку громадськими діячами того часу. Потрібно звернути увагу на те, що за 30 років, із часу заснування Львівської ставропігії до організації Київського братства, кардинально змінилася в широкому розумінні письменницька риторика та пріоритети релігійної полеміки. Якщо наприкінці XVI століття в творах львівських письменників надзвичайно часто зустрічаються протестантські (кальвіністські, лютеранські) аргументи, а на допомогу в антикатолицьких і антиуніатських змаганнях православним українцям приходять протестанти (згадати хоча б Мартіна Броневського), то вже на початку XVII століття з-під пера Захарії Копистенського з'являється контрреформаційний трактат «Книга о вірі єдиной», на сторінках якого протестантське віровчення називається єрессю, а його послідовники – відступниками та єретиками. Запозичується та розвивається традиція звернення до творів Отців Церкви та безпосередньо до Святого Письма.

До уваги, безперечно, потрібно взяти літературний контекст доби, творчість попередників Захарії Копистенського. Львівське братство протягом майже півтора століття залишалося найпослідовнішим учасником міжконфесійного протистояння. У цьому діячі Успенського братства досягли значних успіхів. Тут слід згадати Іова Княгицького, Стефана Зизанія, Іова Борецького й інших церковних і культурних діячів, ідеї та методи боротьби яких відобразилися на літературній практиці Захарії Копистенського.

У літературознавстві, наприклад, і досі немає усталеної думки щодо автора «Перестороги». М. Возняк намагався обґрунтувати гіпотезу про те, що її написав Іов Борецький, будучи тоді мирянином, членом львівського братства. Якщо прийняти його припущення і зважати на те, що в «Палінодії» Захарії Копистенського зустрічаються історичні відомості та уривки з «Перестороги», можна ще раз пересвідчитися: полеміст послуговувався львівським письменницьким досвідом і часто використовував його у своїй творчості. У цьому контексті необхідно також згадати творчість одного з фундаторів українського полемічного дискурсу Стефана Зизанія, зокрема його трактат «Казанье св. Кирилла» (1596). Тезу про безпідставність намагання папи римського очолити вселенську церкву із цього твору Захарія Копистенський використовував у своїх полемічних передмовах і трактатах. Крім цього, полеміст міг застосовувати як антитезу до своїх тверджень у антипротестантському богословському трактаті «Книга о вірі єдиной» (1619 р.) реформаторські ідеї Стефана Зизанія. М. Возняк також ототожнює Іова Борецького з Кліриком Острозьким, автором полемічних відписів на листи Іпатія Потія. Враховуючи начитаність Захарії Копистенського, неможливо припустити, щоб автор «Палінодії», підсумкового твору першого етапу полеміки, оминув у своїй риториці аргументи, прийоми, ідеї попередників, більша частина яких пройшли школу Львівської ставропігії.

Отже, на нашу думку, львівський братський досвід значною мірою вплинув на літературну практику Захарії Копистенського. Проникнення львівської традиції відбувалося

кількома шляхами. По-перше, через уніфіковані навчальні програми, зокрема через курси риторики, засновані на трактатах Аристотеля, Цицерона, Квінтіліана. Вивчаючи риторику у Київській і, можливо, Львівській братських школах, майбутній письменник отримав знання, навички та уміння, які потім майстерно використав під час написання своїх богословських трактатів. По-друге, під час особистих контактів із носіями львівської братської традиції. Цей шлях засвоєння львівської практики був найпродуктивнішим і найбільше вплинув на формування письменницького таланту полеміста. Адже беззаперечним є той факт, що всі, хто найтісніше контактував із Захарією Копистенським, включаючи його вчителів, друзів, були вихідцями зі Львова. Третім посередником між львівським братським досвідом і письменницькою практикою полеміста був літературний і громадсько-політичний контекст, у якому Захарія Копистенський безпосередньо жив і працював. Посилення контрреформаційних настроїв, нестабільна політична ситуація, накопичений за попередні десятиліття досвід релігійної полеміки, у тому числі й відомі львівські антикатолицькі писання, загроза з боку католицького табору – всі ці тенденції й літературні ідеї відображаються в «Палінодії» та «Книзі о вірі єдиной» Захарії Копистенського, осмислюються й у сконденсованому вигляді транслюються крізь призму авторського бачення зі сторінок його полемічних писань. Таким чином, можна зробити висновок, що полеміст Захарія Копистенський, розвиваючи нову київську книжну традицію, одночасно наслідував і підносив львівський братський досвід.

Література

1. Книга ѿ вѣрѣ единой, стѣой, соборной, аплской Цркви. котораи покровѣдохъ Цркви вехудней пѣддѣитхъ. — [К.] : [Тип. Лавры], 1619 — 1620. — [4], 317, 308 с.
2. Возняк М. Письменницька діяльність Івана Борецького на Волині і у Львові / Михайло Возняк ; МВО СРСР ; Львів. держ. ун-т ім. Івана Франка ; [відп. ред. С. М. Шаховський]. — [Львів] : Вид-во Львів. ун-ту, 1954. — 68 с.
3. Грушевський М. Історія української літератури : в 6 т., 9 кн. — Т. 6. Кн. 1 : Літературний і культурно-національний рух першої половини XVII ст. / Грушевський Михайло. — К. : Либідь, 1996. — 262 с. — (Бібліотека «Літературні пам'ятки України»).
4. Гудзяк Б. Криза і реформа : Київська митрополія, Царгородський патріархат і генеза Берестейської унії / Борис Гудзяк ; [переклад з англ. Марії Габлевич ; під ред. Олега Тургія]. — Львів : [Ін-т Історії Церкви Львів. Богословської Академії], 2000. — XVI + 426 с.
5. Дмитриев М. В. Реформация и православие : Реформационные движения в восточнославянских землях Речи Посполитой во второй половине XVI в. / М. В. Дмитриев ; [ред. В. В. Михеева ; рец. А. И. Клибанов, И. В. Созин]. — М. : Изд-во МГУ, 1990. — 135 с.
6. Запаско Я. П., Ісаєвич Я. Д. Пам'ятки книжкового мистецтва : Каталог стародруків, виданих на Україні. Книга 1 (1574 — 1700) / Яким Запаско, Ярослав Ісаєвич ; [ред. Г. Я. Луцак]. — Львів : Вища шк. Вид-во при Львів. ун-ті, 1982. — 136 с.

7. Зубрицький Д. Хроніка ставропігійського братства / Денис Зубрицький ; [переклад: Іван Сварник ; упоряд. Володимир Олександрович]. — Львів : Апріорі, 2011. — 404+4 с.
8. Ісаєвич Я. Д. Братства та їх роль в розвитку української культури XVI—XVIII ст. / Я. Д. Ісаєвич ; [відп. ред. Ф. І. Стеблій]. — К. : Наук. думка, 1966. — 252 с.
9. Ісаєвич Я. Д. Джерела з історії української культури доби феодалізму [XVI—XVIII ст.] / Я. Д. Ісаєвич ; [відп. ред. Ю. Ю. Сливка ; АН УРСР, Ін-т сусп. наук]. — К. : Наук. думка, 1972. — 144 с.
10. Ісаєвич Я. Д. Першодрукар Іван Федоров на Україні / Я. Д. Ісаєвич ; [відп. ред. Д. Г. Мишко]. — К. : Тов-во «Знання» УРСР, 1964. — 36 с.
11. Історія Львова : У трьох томах / Редкол. Я. Ісаєвич, М. Литвин, Ф. Стеблій. — Т. 1. : 1256—1772. — Львів : Центр Європи, 2006. — 296 с.
12. Мицько І. З. Острозька слов'яно-греко-латинська академія (1576—1636) / І. З. Мицько ; [відп. ред. Я. Д. Ісаєвич ; АН УРСР, Ін-т сусп. наук]. — К. : Наук. думка, 1990. — 192 с.
13. Першодрукар Іван Федоров та його послідовники на Україні [XVI — перша половина XVII століття] : Збірник документів / [Упоряд. : Я. Д. Ісаєвич, О. А. Купчинський та ін. ; ред. кол. О. Г. Мітюков (голова) та ін. ; Головне архівне управління при Раді міністерств УРСР, Центр. держ. Історичний архів УРСР у Львові]. — К. : Наук. думка, 1975. — 344 с.
14. Полєк В. Т. Історія української літератури X—XVII століть : Навч. посіб. / В. Т. Полєк. — К. : Вища шк., 1994. — 144 с.
15. Пшеничний Є. В. Захарія Копистенський. Життя і творчість : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.01.02 «Українська мова» / Є. В. Пшеничний. — К., 1994. — 17 с.
16. Сивокінь Г. Давні українські поетики / Григорій Сивокінь ; [гол. ред. Леонід Ушкалов, ред. Олександра Ушкалова]. — 2-ге вид., з дод. — Х. : Акта, 2001. — 168 с. — («Харківська школа»).
17. Стратий Я. М., Литвинов В. Д., Андрушко В. А. Описание курсов философии и риторики профессоров Киево-Могилянской академии / Я. М. Стратий, В. Д. Литвинов, В. А. Андрушко ; Ин-т философии АН УРСР ; [ответств. ред. В. М. Ничик]. — К. : Наук. думка, 1982. — 348 с.
18. Українські письменники : Біо-бібліографічний словник. — Т. 1 : Давня українська література (XI—XVIII ст.) / Уклад. Л. Є. Махновець, відп. ред. акад. О. І. Білецький. — К., 1960. — 980 с.
19. Франко І. Я. Література XVII в. : Полеміка проти унії (Рогатинець, Смотрицький, Копистенський, Филипович, Пелагія Гегевичівна, Гальшка Гулевичівна) / Іван Франко // Зібр. творів : у 50 т. — Т. 40 : Літ.-крит. пр. / Іван Франко / [ред. тому : В. О. Мишанич ; упоряд. та комент. : В. П. Колосова, В. І. Кречотень, О. В. Мишанич, М. М. Сулима]. — К., 1983. — С. 248—273.
20. Франко І. Я. Нарис історії українсько-руської літератури : До 1890 р. / Іван Франко. — Львів : Вид-во Українсько-руської видавничої спілки, 1910. — 444 с.
21. Шевчук В. О. Муза Роксоланська : Українська література XVI—XVIII століть : у 2 кн. — Кн. 1 : Ренесанс. Раннє бароко / Шевчук Валерій. — К. : Либідь, 2004. — 398 с.
22. Шевчук В. О. Муза Роксоланська : Українська література XVI—XVIII століть : у 2 кн. — Кн. 2 : Розвинене бароко. Пізнє бароко / Шевчук Валерій. — К. : Либідь, 2005. — 726 с.
23. Lev Krevza's «Obrona iednosci cerkiewney» and Zaxarija Kopystens'kyj's «Palinodija» / Ukrainian Research Institute of Harvard University ; [editor-in-chief O. Pritsak ; managing editor P. Hollingsworth ; introduction by O. Pritsak, B. Struminsky]. — Harvard : HURI, 1987. — 596 p